

Традиції західноєвропейського вагантизму в творчості українських мандрівних дяків

Феномен українських мандрівних дяків розглядається в контексті явища європейського вагантизму. Вказані спільні типологічні риси творчості українських школярів і студентів та їх західних попередників. Йдеться про розвиток середньовічних літературних традицій в творчості мандрівних поетів XVII – XVIII ст.

Ключові слова: вагантизм, ваганти, голіарди, мандрівні дяки, пародія, бурлескно-травестійний вірш, сатира, любовний вірш.

L. S. Semenyuk. Traditions of west European vagantism in works of the Ukrainian traveling scribes.

The phenomenon of the Ukrainian traveling scribes is examined in the context of European vagantism phenomenon. The general typological features of works of the Ukrainian schoolchildren and students and their western predecessors are indicated. The matter concerns the development of medieval literary traditions in works of traveling poets of the XVII – XVIII centuries.

Keywords: vagantism, vagants, goliards, traveling scribes, parody, amphigory-travesty poem, satire, love poem.

Епоха Бароко в Україні позначена появою багатьох нових явищ у різних сферах освіти, науки, літератури, мистецтва. Одне з них – українські мандрівні дяки, що є своєрідним феноменом в історії давньої української культури і освіти. Мандрівні студенти відіграли помітну роль у розвитку багатьох літературних жанрів (зокрема, різдвяно-великодніх орацій і травестій), у творенні оригінального народного театру – вертепу, в поширенні книжної освіти серед широких кіл тогочасного населення України.

Підкреслюючи унікальність українських мандрівних дяків, варто, однак, наголосити, що саме явище вагантизму, представниками якого вони були, не є питомо українським. Воно зародилося і набуло поширення в країнах середньовічної Європи – Німеччині, Франції, Англії, Північній Італії. Вагантами, голіардами (від лат. *vagantes* – мандрівні люди, старофранц. *goliard* – блазень) називали середньовічних мандрівних кліриків (здебільшого ченців-утікачів), школярів-студентів, які складали сатиричні, любовні, застольні пісні та дотепні пародії на церковні тексти та ритуали, через що переслідувались церквою та владою [13, 260]. Розквіт творчості вагантів припадає на XII – XIII ст. “Освічені сміливі ваганти були серйозною загрозою авторитетові церкви. Тим більше, що вони блукали дорогами не якоїсь окремої країни, а всієї Західної Європи, де латина в добу Середньовіччя довгий час була єдиною мовою церкви і науки... Саме благочестивою латиною ваганти складали свої нечестиві пісні та

вірші, у яких частенько прямо і непрямо знущалися над прийнятими церквою ритуалами, діями... При цьому вони – знавці богослужіння – копіювали навіть стиль і особливості мови Святого Писання” [6, 65 – 66].

У XV ст. традиції вагантів пішли на спад. Проте вони не зникли безслідно, і в XVII – XVIII ст. виникає явище українського вагантизму, типологічно близьке до західноєвропейського. Подібність між бурлескною літературою України та піснями вагантів одним із перших помітив М. Сумцов. Він, зокрема, стверджував: “Південноруські пиворізи XVII ст. не тільки за своїм моральним характером, але і за улюбленими темами нагадують середньовічних вагантів. Ваганти любили говорити про вино і випивку, і поезія їх вирізняється значною грубістю у порівнянні з лицарською поезією. У голях був сильним сатиричний елемент, що виражався, між іншим, у насміханнях над ченцями. Сатира не мала особливого характеру; вона була спрямована або проти недоліків людей взагалі, або проти станових недоліків. При цьому в політичному та релігійному відношенні сатира голий була цілком добромисною і правдивою... Українські вірші, що описують звичаї, та вірші повчальні відзначались такими ж рисами і переслідували такі ж цілі” [9, 54]. Опрацювавши значну кількість українських народних казок та анекдотів про любовні пригоди попів та дяків, М.Сумцов дійшов висновку, що вони побудовані на західних літературних джерелах, з чого він припускає, що і “стародавні українські вірші черпали з невичерпного джерела західноєвропейської сатиричної літератури про духовенство” [9, 54].

Услід за М. Сумцовим на зв'язок українських мандрівних студентів і західних вагантів вказував М. Возняк у своїй “Історії української літератури”. Учений писав: “Своїм тривожним життям нагадують наші мандрівні студенти й дячки західноєвропейських вагантів і мандрівних кліриків, таких самих мандрівних співаків і віршарів, якими були й українські мандрівні школярі. Подібне життя давало привід і до подібної літературної творчості, тим більше, що крім подібності життя була й подібність освіти. І саме ця подібність освіти, знайомство із західними школами, їх наукою й поезією не могла лишитися без впливу на літературну творчість наших віршарів. Таким чином можна шукати в творчості наших мандрівних школярів і дяків двоякої подібності з творчістю західних вагантів: впливу однакових умов життя та впливу літературних взаємин” [2, 28].

На думку поважного знавця західноєвропейської, української і взагалі світової літератури академіка О. Білецького, “у справі внесення реалістичного напрямку в українську літературу XVII – XVIII ст. мандрівним дякам – мандрівним школярам – належить особливо помітне місце. Ми маємо тут справу з побутовим явищем, аналогічним західноєвропейським голіардам або вагантам; але, незважаючи на наявність момпенських рис і в українських “дяках” – у них

набагато виразніше, ніж у голіардів, помітний зв'язок із середовищем міських і сільських мас, зв'язок, який підтверджується аналізом їхньої творчості” [8, 30].

Про необхідність і доцільність історико-генетичного і типологічного зіставлення творчості українських студентів з їхніми безпосередніми попередниками – західноєвропейськими вагантами-голіардами – писав сучасний дослідник Ю. Барабаш. В одній зі статей учений зауважив: “Правомірними і цікавими могли б бути зіставлення діяльності українських бродячих “спудеїв” із передвагантівською і вагантівською поезією Раннього і Високого Середньовіччя” [1, 88].

На типологічну спорідненість наших мандрівних дяків із західноєвропейськими вагантами звертали також увагу В. Микитась [8], Г. Нога [9], Ю.Писаренко [10]. **Мета цієї статті** – з'ясувати основні теми й мотиви творчості західних вагантів, що знайшли продовження в творчості українських мандрівних дяків. **Матеріал нашого дослідження** склали тексти, що увійшли до збірників “Українські пародії” (К., 1963), “Давній український гумор і сатира” (К., 1959), “Українська література XVIII ст.” (К., 1983), “Поэзия вагантов” (М., 1975), та добірка “З лірики вагантів” (Тема. – 2000. – № 3).

Генезу середньовічного вагантизму вчені пов'язують із розвитком шкільної середньої та вищої освіти в країнах Європи. Західноєвропейські школи славилися викладанням тих чи інших наук, а школярі і студенти в пошуках знань переходили з однієї школи до другої, за що їх звали бродячими, мандрованими школярами, або вагантами. До цього стану належали також позбавлені роботи вчителі, вихователі, клірики без парафій, недовчені учні та студенти тощо [8, 16]. Мандруючи по країні чи країнах, як правило, неїмущі ваганти жебракували, збираючи подаяння за виконання пісень-віршів латинською й національними мовами. Їх творчість була переважно стихійною та розповсюджувалась у рукописних збірниках. “Збірники ті, – як зазначає В.Микитась, – передавалися з покоління в покоління й нагадували численні рукописні книжки “для душі”, які були сотнями поширені в Україні, Білорусії та Росії” [8, 17].

Як відзначають дослідники зарубіжної літератури, тематика вагантської поезії була досить різноманітною: релігійні і морально-дидактичні вірші, різдвяні, пасхальні та інші церковні драми, пародійні і сатиричні твори, численна любовна лірика, сюжетні пісні з літературними і фольклорними ремінісценціями, зрідка політичні вірші, переважно про хрестові походи, в яких іноді брали участь і ваганти. На замовлення вони створювали значну кількість гімнів, віршових балад, благочестивих медитацій тощо [6]. Як підтверджує аналіз української гумористично-сатиричної літератури, мало не всі з перерахованих жанрів середньовічної творчості вагантів знайшли продовження в творчості українських мандрівних студентів [3].

Особливо численною, як пізніше і в Україні, була духовна лірика вагантів спочатку латинською, а потім народними мовами. Зрозуміло, що авторами таких творів були в першу чергу особи, причетні до сану, однак не цуралися її і ваганти та школярі, заробляючи цим на прожиття. Водночас культивувалися пародії на біблійні теми. І це зрозуміло, бо вони охоче читалися і слухалися, викликали симпатії і поблажливості у подаяннях. Ваганти дотепно пародіювали найвідоміші серед віруючих біблійні тексти, церковні канти, віршові літургії, а також лицарські повісті й романи. Скажімо, одне із Євангелій вони виводили не від святого Марка, а від “Марки Срібла” (німецька гра слів); створили “Євангеліє про пристрасті школяра паризького”, в якому проповідували не аскетизм, а відвертий епікуреїзм, тобто прагнення до веселощів, до тілесних чуттєвих насолод. Із популярного “Отче наш” зробили пародійну “Молитву монахів-напівбратів”, а з численних молитов Богородиці вчинили жартівливу пародію “Молитву про милу”, де послання часто мережитья словами: “Бережи, Господи, милу” [6].

Вершиною пародійної майстерності вагантів, їхнього розв’язного гумору, на думку В. Микитася, є досить велика віршована “Всеп’янійшая літургія” (XIII ст.) – пародія на відому церковну “Всесвятійшу літургію”, що урочисто виконувалася на великі свята [8, 23]. У ній переінакшено не лише церковну відправу, пов’язану з таїнством причащення, а й усі слова тексту в угоду пияцтва, що так оспівувалося вагантами. До цього твору примикає і пародійна віршована травестія “Бенкет Кипріяна”, де у фамільярному плані виведено майже всіх головних біблійних персонажів.

Виникнення подібних пародій, що були притаманні творчості вагантів, очевидно, засвідчувало те, що вже у Середньовіччі у літературному середовищі проявлялося вільне насмішливе відношення до церковного культу, яке пізніше в нових суспільних умовах розвинулось у життєрадісне вільнодумство, що живило сатиру гуманістів.

У XVII ст. пародійні гумористично-сатиричні твори вагантів стали взірцем для пародійних та бурлескно-травестійних віршів українських школярів та мандрівних студентів. На думку П. Житецького, ці твори “становлять одну з найоригінальніших сторінок української літератури” [5, 213]. Головна їх особливість полягала в тому, що мандрівні дяки, користуючись засобами бурлеску і травестії, перелицьовували високі біблійні образи і сюжети на свій лад, пристосовували релігійну тематику до буденних, земних потреб, вносили побутово-етнографічні деталі. Як і західні ваганти, українські мандрівні дяки у форму популярних текстів зі Святого Письма вкладали новий зміст, створюючи цілком нові оригінальні тексти. Нерідко у їх творах пародіювалися тексти відомих церковних служб, молитов, піснеспівів. Цілий ряд таких пародійних творів з XVI – XVIII ст. увійшов до збірника “Українські пародії” [14, 23 – 102].

Більшість із них фольклоризувалася, зокрема пародії на християнські коляди (“Христос народивсь”, “Бог предвічний”, “Нова радість стала”), а також на молитви і церковні відправи (“Отче наш”, “Господи помилуй”, “Тропар”, “Кондак” тощо) [14, 23 - 52].

Найдошкульніші “бунтівливі пісні” ваганти-голіарди спрямовували проти церкви, Риму і папи, з якими вели довгу і вперту ворожнечу. Як стверджує В.Микитась, “Вони в один голос заявляли, що справжнім володарем світу стала “калитка” – капшук з грошима, якому поклоняються попи і ченці, єпископи і кардинали, папа римський та імператори. Всю силу сарказму вони спрямовували проти “породи чорних клобуків” з їхньою печаттю невігластва і грубості, що прикривалася смиренним євангельським духом, псевдопобожністю” [8, 21]. Проти духовенства, життя якого було добре відоме вагантам, була спрямована “добра половина” їх сатири. Критиці піддавався увесь клір, починаючи від парафіяльного кюре і до папи римського. Ваганти виступали проти обітниць безшлюбності в католицькій церкві – целібату, висміювали захланність ченців та вельмож, зловживання духовенства. Досить розвинута ця тема в поезії Вальтера Шатільйонського, одного з найосвіченіших латинських поетів:

*Світом править хитрість,
Злодійство, ворожість.
Світ, де сам Антихрист
В Христа на сторожі [10, 111].*

Об’єктом особливого висміювання був папський Рим з його підкупамі і продажністю, а також сам інститут церкви та статус церковника:

*Рим усіх і кожного
Грабує безбожно.
Пресвята курія –
Це базар лиш гязний!
Там права сенаторів
Продають відкрито.
Там всього доб’єшся ти
З гаманцем набитим [10, 111].*

Зрозуміло, що такі виступи не проходили безслідно: церква жорстоко карала за подібну критику.

У середовищі українських мандрівних дяків, яке ніколи не відзначалося релігійним фанатизмом, також практикувалися подібні соціально-викривальні теми, спрямовані проти різних моральних вад духовенства: зажерливості, пияцтва, розпусти, прагнення до розкошів тощо. Найбільш характерними зразками таких творів є “Отець Негребецький”, “Вірша про Кирика”, “Плач київських монахів” та інші [3, 253 – 295]. Вони позначені виразними рисами

критицизму щодо релігії, яка втрачала свій авторитет у зв'язку із зловживаннями духовенства в суспільному житті та побуті. В основу таких творів лягали тривалі життєві спостереження над соціальним становищем духовенства, в результаті чого створювалися типові образи представників цього соціального стану, піддавалися висміюванню їх вади [4].

Спільним у творчості вагантів і мандрівних дяків було зображення убогого життя студентів, висміювання власних недоліків, іронічна самокритика. У їх піснях та віршах досить часто звучать скарги на принизливу бідність, вимушене мандрування, холод і недоїдання. Ось як зобразили себе ваганти у вірші з красномовною назвою “Бідний вагант”:

*Стану я духовного
Злидень поміж вами,
Для страждань народжений
Плентаюсь світами...
Одяг продірявлений
На мені недужім,
І в морозну днину я
Аж тремчу від стужі... [7, 63]*

Не дивно, що навчання в таких умовах прирівнювалося до подвигу, а студента і школяра автори змальовували як осіб безкорисних і благородних у своїх устремліннях.

Через складні суспільно-політичні умови становище українських студентів також було непростим. У своїх віршах українські мандрівні поети, як і їх західні попередники, зобразили свої напівголодні мандри, марення про їжу, важкі умови навчання, знущання вчителів:

*Маєм твари висхлиє каждый із голоду
а натерпілисмося зимна і холоду,
кожного дня встаючи до церкви дзвонити.
А коли би не пішов, то дяк почнет бити.
Иди голий і босий до церкви читати;
чи маєш ти чоботи, не будут питати [2, 23 – 24].*

На думку Л. Софронової, “українські мандрівні дяки, прагнули закріпити в уяві читача (глядача) свій узагальнений образ” [11, 124]. І їм це вдалося – зі сторінок їх віршів постає цілком реальний тип мандрівного школяра, який заради “святої науки” терпить гірку нужду. Він – “бідний голяк”, багатий лише “убозтвом і скорботою”. У багатьох школярських віршах змальована невесела картина навчання “отроків”, особливо труднощі засвоєння ними латини, голодне й напівголодне животіння, суперечки і непорозуміння з учителями, дяками-дидаскалами, вічна мрія школярів вдосталь поїсти (“Ой як мене моя мати дала до школи”, “Помагай Бог, вашамость, альбо вечір добрий”, “От юж і я,

вандрований пахолок”, “Христос народився, ба правда, воскрес” та інші [4, 173 – 207]).

Незважаючи на всі життєві труднощі і негаразди, українські школярі і студенти не втрачали життєвого оптимізму, молодечого запалу, пристрасті до земних радощів і розваг. Немає сумніву, що в цьому плані вони особливо нагадують своїх середньовічних попередників, адже західні ваганти теж мали в народі славу балагурів і бешкетників, любителів жінок і вина. Тож у віршах і тих, і других прославляються земні радощі, кохання, розваги.

Найбільшою за розмірами була вагантська любовна лірика, яка своїм корінням сягала в античну і народнопісенну творчість. Як зауважує В.Микитась, “ваганти однаково шанували “Любовні елегії” та “Науку кохання” Овідія, “Науку поезії” Горація і народні пісні” [8, 24]. У своїх творах вони прославляли любов до жінок, вино, розваги. Кохання змальоване ними на тлі сільських пейзажів як всесильний закон природи і щедрий дарунок Всевишнього. Особливо плідним у творчості вагантів був жанр пасторалі, пісні про кохання на лоні природи, як правило, з пастушками. Ось типовий приклад пасторалі, створеної вагантами:

*В день жаркий – було це вліті,
Як усе буяло в квіті –
Я, забувши все на світі,
Ліг, омлілий, розігрітий,
Під густі, розкішні віти
Пишної оливи...*

*Там пізнав я насолоду –
Пив у спеку чисту воду,
Живодайну прохолоду,
Чув на грудях свіжий продув...
Бачу враз – пастушка бродить,
Молода, вродлива... [7, 66 – 67].*

Українських мандрівних студентів теж приваблювала любовна тематика, не випадково їх вважають авторами багатьох напівкнижних-напівнародних любовних віршів і пісень, що набули великого поширення у XVII – XVIII ст.

Західні ваганти нерідко оспівували у своїх віршах пристрасть до пиятики, в якій знаходили бажану свободу. Яскравим прикладом може слугувати вірш “Кабацьке життя” [7, 15]. Ця тема знаходить своє продовження і в творчості українських мандрівних студентів. У творах “Лікарство на болящих немощію п’янства...” [3, 322 – 323], ”Правило увіщевательное п’яницям...” [14, 93 – 98] та інших зображувалась пристрасть дяків-пиворізів до горілки, відтворювалось їхнє мандрівне життя, психологія поведінки і звичаї. Однак, на відміну від

західних вагантів, мандрівні дяки, описуючи пияцтво, досить часто говорили про його шкідливість, радили карати пияків “дубовим суком”, морити голодом.

Як бачимо, творчість західноєвропейських вагантів і українських мандрівних студентів відзначається типологічною близькістю тем і мотивів. Це насамперед духовна лірика пародійного та бурлескно-травестійного характеру, в якій творчо опрацьовувались біблійні та апокрифічні мотиви; так звані “бунтівливі пісні” та сатири, спрямовані проти церкви й духівництва; твори про убоге життя студентів та важкі умови навчання; і нарешті – лірика індивідуальних настроїв і переживань, у якій прославлялися земні радощі, кохання, розваги, вино. Творчість західних вагантів і українських мандрівних студентів єднала мішанина поважних і жартівливих, побожних і сороміцьких мотивів, натхненні описи весни, недозволеного кохання, важких умов життя і навчання тощо. Однак українські ваганти, які жили на декілька століть пізніше від своїх західних попередників, не були лише прямими послідовниками їх творчості. Подібність цих явищ європейської культури зумовлена насамперед подібністю зовнішніх умов, що сприяли виникненню, розвою та процвітанню творчості мандрівних авторів.

Література

1. Барабаш Ю. Григорий Сковорода и традиция мандров // Вопросы литературы. – 1988. – № 3. – С. 86 – 110.
2. Возняк М. Історія української літератури: У 2-х кн. – Кн. 2. – Л.: Світ, 1994. – 560 с.
3. Давній український гумор і сатира / Упорядкув. текстів, вступна стаття і примітки Л. Є. Махновця. – К.: Держлітвидав, 1959. – 494 с.
4. Єфіменко П. Зразки викривальної сатири в Малоросії // Матеріали до вивчення історії української літератури. У 5-ти т. – Т. 1. – К., 1959. – С. 540 – 543.
5. Житецький П. Г. “Енеїда” Котляревського у зв’язку з оглядом української літератури XVIII ст. // Житецький П. Г. Вибрані праці. Філологія. – К.: Наук. Думка, 1987. – С. 139 – 253.
6. Загальна характеристика творчості вагантів // Тема. – 2000. – № 3. – С. 62 – 69.
7. З лірики вагантів // Тема. – 1998. – № 2. – С. 3 – 17.
8. Микитась В. Давньоукраїнські студенти і професори. – К., 1994. – 288 с.
9. Нога Г. Звичаї тієї давніх школярів бували... (Український святковий бурлеск XVII – XVIII ст.). – К.: Стило, 2001. – 190 с.
10. Писаренко Ю. “Прибічники Бахуса та Венери” (творчість мандрівних дяків та вагантів) // Українська мова й література в середніх школах, гімназіях, ліцеях та колегіумах. – 2000. – № 3. – С. 109 – 115.

11. Софронова Л. О. Київський шкільний театр і проблеми українського бароко // Українське літературне бароко. Збірник наукових праць. – К.: Наук. думка, 1987. – С. 103 – 130.
12. Українська література XVIII ст. / Уклад., вступ. ст. і примітки О. Мишанича. – К.: Наук. думка, 1983. – 696 с.
13. Українська літературна енциклопедія: У 2-х т. – Т. 1. – К.: Укр. рад. енцикл. ім. М.Бажана, 1988. – 534 с.
14. Українські пародії / Упорядкув., вступна стаття та комент. Г. Г. Нудьги. – К.: Вид-во АН УРСР, 1963. – 416 с.